

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(092)(477)Грушевський(045)

Г.В.ПАПАКІН *

МАЙСТЕРНЯ М.ГРУШЕВСЬКОГО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЦЯ

Розглянуто доробок М.Грушевського у сфері історичного джерелознавства. Наголошено, що академік, не дивлячись на відсутність узагальнюючих праць такого спрямування, залишив значну теоретико-методологічну спадщину у цій царині. Окреслене ставлення М.Грушевського до різних типів і видів джерел, дослідницький інструментарій, застосування зовнішньої та внутрішньої критики джерел. Зроблено висновок, що розвиток усіх наук гуманітарного циклу, до яких долучився М.Грушевський, ґрунтувався насамперед на всебічному дослідженні джерел і пам'яток, що дійшли з минулого.

Ключові слова: *Грушевський, джерелознавство, археографія, історичні джерела та пам'ятки, «Історія України-Руси».*

Видатний український учений, академік ВУАН, АН СРСР, Чеської академії наук, член-кореспондент Краківської академії наук і мистецтв М.Грушевський залишив непересічний слід в історії, археології, літературо- й мистецтвознавстві, етнології, соціології, політології, зробив свій внесок також у розвиток значної кількості інших соціогуманітарних наук. Не дивлячись на таке розмаїття інтересів, його творчий доробок відрізняється монументальною цілісністю. Стрижнем усієї наукової спадщини М.Грушевського виступає всебічне дослідження різноманітних джерел як продуктів людської діяльності/творчості, створених упродовж багатовікової історії людства. Відштовхуючись від специфіки розкриття унітарного джерельного контенту наук про людину і створене нею суспільство, академік упродовж свого життя розвинув багато напрямів соціогуманітарних досліджень.

Автор цієї статті ставить за мету розкрити майстерню М.Грушевського-джерелознавця, показати методологію, методдику та інструментарій, який використовував фахівець у роботі з джерелами всіх історичних періодів: від глибокої прадавнини практично до ХІХ ст. Для цього нині визріли належні умови, адже в 50-томному зібранні творів академіка, що його з 2002 р. випускає Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського

---

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України
E-mail: hparakin@gmail.com

НАН України у співпраці з іншими академічними й науковими інституціями, уже зібрано значну частину творчої спадщини вченого, до того розпорошену по різноманітних журналах, збірниках, газетах тощо. Наявність такого видання, що вперше презентує комплексний науковий доробок історика, надає унікальну можливість доступитися до його творчої лабораторії, яка віддзеркалена не лише у великих творах, але й у рецензіях, оглядах, звітах, записках, передмовах до джерельних публікацій – одним словом, у всьому корпусі інтелектуальної продукції визначного дослідника нашої минувшини¹.

Внесок М.Грушевського в істотне розширення й актуалізацію джерельної бази української історії незаперечний. Мабуть першим про це нагадав О.Купчинський, котрий, зокрема, зазначив: «Українська історіографія не знає іншої особистості з такими багатими зацікавленнями в історичних джерелах»². Відомо, що М.Грушевський не залишив спеціальних розвідок з історії, теорії та методології джерелознавства, якщо не зважати на студентські реферати «Древности» та «Русские древности». Попри те, його вплив на подальший розвиток згаданої науки став винятковим. Він збагачував українське джерелознавство насамперед шляхом здійснення власних археографічних проектів, а також за рахунок усебічного використання виявлених ним джерел у загальних працях історичної, літературознавчої, етнологічної тематики. Також вартий уваги його підхід до аналізу джерел, присутній буквально в кожній праці фахівця, незалежно від її формату, обсягу чи навіть тематичного спрямування. Тут простежується істотний вплив його вчителя В.Антоновича – засновника київської школи істориків-документалістів, котрі присвятили свою творчість дослідженню й публікації актових джерел, зосереджених у Київському історичному архіві, інших документальних зібраннях Російської та Австро-Угорської імперій. Поряд із цим варто говорити і про відбиток ідей інших відомих джерелознавців – професорів київського Університету св. Володимира В.Іконнікова та Ф.Фортинського, у чиїх семінарах народилися перші студентські праці майбутнього академіка.

Відштовхуючись від настанов своїх учителів, М.Грушевський уважав основою будь-якого наукового дослідження засвоєння, критичний аналіз і використання якомога повнішого комплексу джерел із певної теми або за визначений хронологічний період. Так він робив у власних працях, свідченням чого є ґрунтовні джерелознавчі примітки наприкінці кожного тому «Історії України-Руси». Вони фактично виступають самостійними науковими дослідженнями з докладним переліком використаних писемних, зображувальних та речових джерел, розкриттям їх змісту, ґрунтовним аналізом достовірності й повноти відбиття історичних фактів.

Так само М.Грушевський ставився і до праць інших істориків, у першу чергу виділяючи джерельний контент їхніх досліджень. У записці, поданій

¹ *Гирич І.Б.* П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.51–69.

² *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1994. – С.138.

філологічному відділу НТШ із приводу заснування Археографічної комісії товариства, він наголошував, що наявні праці з історії України потрібно наново переглянути саме через розширення вже оприлюдненої, а також окреслення потенційної джерельної бази:

«[...] що вже зроблено – вимагає в значній мірі критичної перевірки і детальних студій для основнішого і певнішого в'яснення, а поміж того зробленого зостаються ще значні частини незроблені і дефектні, які вимагають ще багато праці. Такий стан в значній мірі залежить від великих недостач в готовому історичному матеріалі, в джерелах. Публікації останніх років показують, що і для періоду давнього (до пол[овини] XIV в.) наші і чужі бібліотеки і архіви не використані добре, – що ж казати за період середній і новий! Тут тільки деяким поодиноким справам чи місцям пощастило так, що мають більш-менш докладний запас публікованого матеріалу, інші ж зостаються цілком майже позбавлені джерел»³.

Насамперед слід відзначити причини, які спонукали фахівця приділяти таку надзвичайну увагу історичним джерелам загалом, і їх публікації зокрема. М.Грушевський був переконаний, що такий поворот до джерел викликаний природним ходом розвитку всієї соціогуманітарної науки (передусім історії та літературознавства). Вона перейшла від вивчення життя й діяльності вищих суспільних верств, окремих виняткових пам'яток до дослідження всього суспільства, громадського життя в усій його сукупності, а також повного комплексу джерел з його щоденного буття. У передмові до першого тому «Жерел з історії України-Руси» львівський професор зазначав:

«Відколи наслідком того повороту, що відбувся в історичних науках взагалі, головна увага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів – в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширенню археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці»⁴.

Доводиться констатувати, що роль і місце М.Грушевського у джерелознавчій науці, ставлення його до джерела, інструментарій використання джерел в історичних та археографічних працях практично не розкриті й донині. На це ще 1993 р. звернув увагу О.Купчинський, котрий наголосив: «М.Грушевський як джерелознавець заслуговує на окрему монографію, в якій могли б бути показані не лише масштабність використання джерел та їх обсяг, але й погляди вченого на роль джерелознавства у дослідницькій роботі, методика вивчення джерел і заходи в українській науці щодо видавання історичних джерел»⁵.

³ *Грушевський М.* До видання джерел до історії українсько-руській // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – Л., 2003. – С.28–32.

⁴ *Грушевський М.* [Передмова] // *Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI в., видані під редакцією Михайла Грушевського.* – Т.1: Люстрації земель Галицької й Перемиської. – Л., 1895. – С.1.

⁵ *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства... – С.137.

За відсутності такої спеціальної праці мають місце замовчування здобутків фахівця. Можна навести такий промовистий факт: в останній праці про позитивізм в історичній науці в Україні в окремому розділі «Вплив позитивізму на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства» прізвище Грушевського навіть не згадується, хоча в тексті інших розділів певну увагу на нього було звернуто⁶. Більше того, у зв'язку з декларативним зарахуванням його до кола істориків-позитивістів М.Грушевському приписуються погляди і ставлення до джерел, які насправді ним не сповідувалися. Наприклад, висловлюється думка, що «подібно до інших істориків-позитивістів, дослідник (М.Грушевський – Г.П.) був переконаний, що актові джерела є правдивішими й найоб'єктивнішими, а тому прийнятнішими для встановлення історичних фактів»⁷.

Але підстави для такого широкого узагальнення фактично відсутні. М.Грушевський активно й вільно оперував найрізноманітнішими джерелами, і писемні становили значну, проте не провідну частину використаної ним джерельної бази. Більшість його праць із загальної історії починаються з опису географічного середовища, кліматичних умов та інших факторів, що сучасні дослідники визнають за вплив британського історика Г.Бокля⁸.

Вагомою складовою джерельної бази студій став різноманітний археологічний, етнографічний, фольклорний матеріал. Уже молодий дослідник стверджував: «На допомогу літературним джерелам приходять археологічний матеріал і заповнює деякі пробіли у небагатьох свідченнях писемних джерел»⁹. Згодом інформація речових джерел у науковій лабораторії фахівця посіла далеко не другорядне місце. М.Грушевський був у курсі результатів усіх найновіших розкопок чи експедицій, сам організовував їх як керівник НТШ, звертав увагу на оприлюднення вагомої інформації про давні артефакти, виявлені археологами. Це достеменно засвідчують рецензії професора на тогочасні праці з археології, уміщені у 14–16-му томах 50-томного зібрання творів М.Грушевського. Він також залишив власні ґрунтовні розвідки з глибоким аналізом виявлених археологічних джерел. Достатньо перегорнути сторінки тих томів зібрання творів академіка, в яких опубліковано його праці, щоб побачити – археологічні студії становлять поважну їх частину. Більшість із них припадають на львівський період життя, а остання датована 1928 р.¹⁰ Можна навіть стверджувати, що М.Грушевський уважав археологічні джерела не тільки важливими, але й самодостатніми, що не повинні пристосовуватися до

⁶ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – Х., 2013. – С.312–325.

⁷ Богдашина О.М. Методика історичних досліджень М.С.Грушевського // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип.37. – Х., 2012. – С.35.

⁸ Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. – 1966. – №1/2. – С.37; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С.27.

⁹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С.370.

¹⁰ Див.: Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.43–49.

різних історичних теорій. Він закликав: «Не мучмо її (археологію – Г.П.) на прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодинокі подробиць, які здаються нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій»¹¹.

Так само глибокому аналізу піддавалися зображувальні джерела, зокрема ті, які збереглися від козацької доби історії України. Відомі статті М.Грушевського про портрети гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, в яких розкрито інформативний потенціал такого виду джерел для загальноісторичних досліджень¹². Зокрема щодо портретів останнього історик наголошував: «Взагалі широке розповсюдження портретів в значній мірі належить часам вже по катастрофі. І в сій популярності Мазепиною портрету я бачив би певну патріотичну фронду українську проти російського режиму, фронду характеристичну тим більше, що сама постать Мазепи не тішилася особливою симпатією, скільки можна судити»¹³.

Не залишилися поза увагою дослідника мовні та лінгвістичні джерела, які відігравали значну роль в умовах практичної відсутності писемних пам'яток із прадавньої й давньої історії України. Дійшло до того, що відомий етнолог Ф.Вовк у листі до М.Грушевського від 8 серпня 1903 р. навіть дорікав останньому зайвим захопленням в «Історії України-Руси» «лінгвістичною палеонтологією», висновки якої, на погляд Ф.Вовка, не завжди підтверджувалися писемними та археологічними джерелами¹⁴.

Тому, на мою думку, має рацію В.Тельвак, котрий стверджує, що «розуміння історичного джерела, яке запропонував М.Грушевський, було новаторським для того часу. Він відкидав абсолютизацію офіційних юридичних та дипломатичних пам'яток»¹⁵.

На початковому етапі своєї наукової творчості М.Грушевський здебільшого відштовхувався від різноманітних описово-статистичних джерел доби пізнього середньовіччя. Люстрації, описи, ревізії та інвентарі Правобережної України XV–XVIII ст. було використано вже у його першому збірнику документів про Барське староство. У львівський період життя люстрації королівщин на руських землях 1560-х рр. видано в підготовленій М.Грушевським як упорядником чотири томній серійній публікації у «Жерелах з історії України-Руси». Тут детально простежено процедуру народження такого джерела, як люстрації. Зокрема в основу узагальненого матеріалу люстрації 1565–1566 рр., за спостереженнями М.Грушевського, було покладено ревізорські записки, тобто акти безпосереднього обстеження королівських маєтностей¹⁶. Згодом вони разом з

¹¹ Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. – Санкт-Петербург, 1904. – С.9.

¹² Грушевський О., Грушевський М. Портрет Хмельницького з видання 1683 р. (до портрета) // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.6. – Л., 2003. – С.490–491; Його ж. До портрета Мазепи // Там само. – Т.8. – Л., 2007. – С.120–121.

¹³ Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // Там само. – С.122.

¹⁴ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – С.192–193.

¹⁵ Тельвак В. Теоретично-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського... – С.159.

¹⁶ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси... – Т.1. – С. VI.

іншими описовими матеріалами вводилися до узагальнюючих відомостей, які в цілому надавали повну інформацію про стан королівщин. Інші описові джерела, як-от найдавніший інвентар Львівського замку з 1495 р., Перемиські описи 1494 і 1497 рр., ряд інших інвентарів кінця XV – початку XVI ст. дослідник оприлюднив на шпальтах «Записок НТШ». Ще більше наявних описово-статистичних джерел було використано у великих працях та розвідках історика, зокрема ґрунтовних передмовах до археографічних збірників, публікаціях у наукових виданнях. Тому можна стверджувати, що такий вид джерел М.Грушевський використовував усебічно. Наведемо вичерпну характеристику специфіки описових джерел, подану в одній із праць:

«З кінцем XV в. в джерелах українсько-руської історії виступає категорія, що далі, особливо в протягу XVI в., займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин – розумію різнорідні описі (справоздання, інвентарі, ревізії, люстрації) замків і королівщин. Правда, вони не однаково важні й цікаві – се залежить від кругу питань, на які мала відповісти така опись, кругу фактів, який брав такий ревізор чи справоздавець, але й навіть менш цікаві між ними дають суму матеріалу для внутрішньої, суспільної й побутової історії, який ми в інших джерелах лише крихтами збирати можемо»¹⁷.

М.Грушевський відзначав певну відносність відбитої там інформації, насамперед тому, що під час укладання такої документації в різні часи використовувалися різні одиниці оподаткування (родина, дворище, плуг, лан): «Хоча ми і маємо переписи з часів, що передують діяльності (королеви – Г.П.) Бони, і наступних, але підстави для розрахунків у них різні». Переведення одних одиниць в інші виглядало досить умовним¹⁸.

Назагал треба підкреслити пильну увагу академіка до джерел соціальної та економічної історії, масових, описових. Можна стверджувати, що він віддавав їм перевагу перед джерелами актовими, політичними. Дослідник навіть підкреслював, що без уваги до економічних джерел не можна писати достовірну політичну історію. Так, надаючи камеральну характеристику Архіву скарбу коронного у Варшаві, він відзначав:

«Акти архіву дають багатий і важний матеріал, переважно для внутрішньої, економічної історії, фактів політичної історії дотикаються вони стільки, скільки відбивалася вона в скарбових сферах, так, напр., переходилися в актах скарбових рахунки видатків на військо, на приймання послів, між іншого – під час Хмельниччини. Ціла вага архіву полягає в важних і одиноких датах щодо загального стану фінансів державних, оподаткування людності, їх економічного стану – для чого велику силу матеріалу дають поборові реєстри і інвентарі; в останніх разом з ними проходять відомості і про правний стан різних верств;

¹⁷ Грушевський М. Описи подільських замків 1494 р. // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.68–83.

¹⁸ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.8. – Т.1. – К., 1893. – С.92.

ті ж категорії дають незвичайно важний матеріал щодо колонізації й статистики, а поіменні реєстри людності – для історичної етнографії; нарешті, реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі»¹⁹.

Доволі оригінальним було запропоноване майбутнім академіком розв'язання проблеми співвіднесення джерела та методу його оприлюднення. Ще 1894 р. він критикував співробітників Київської археографічної комісії за те, що вони добирали джерела відповідно до визначених тематичних серій загального видання «Архив Юго-Западной России», відкидаючи ті, які не вкладалися у це «прокрустове ложе». На його думку, навпаки, спосіб оприлюднення мав диктувати зміст самого джерела. Тому ті акти й документи, котрі не вписувались у визначену тематику, але розкривали значущу інформацію, М.Грушевський уважав за потрібне публікувати у «збіркових томах» поза тематичними серіями «АЮЗР». Він також пропонував видати найважливіші акти з окремих міських і ґродських книг незалежно від їх змісту, тобто оприлюднення актового матеріалу не тільки за тематичною, але й за регіональною ознаками, публікувати їх як комплексні історичні пам'ятки²⁰. Отже на першому місці для фахівця стояло джерело як цілісна даність, а не тільки сукупність наявної там інформації конкретного тематичного спрямування. Адже насправді історичне джерело несе у собі відомості, практично не обмежені тематично. Використати їх можливо для висвітлення найрізноманітнішої тематики залежно від майстерності, досвіду, фаху науковця, котрий читає, досліджує й коментує джерело.

У цьому ряду можна розглядати критику М.Грушевським російського академічного видання давньоруських літописів. Зазначаючи, що воно здійснювалося переважно філологами з перспектив власної науки, він підкреслював: це практично нічого не дає історикам, і виступав проти такої вузькоспеціальної «монополізації» джерелознавчих видань:

«Видання літописей Петербурзькою археографічною комісією робилися із занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалістів-філологів ся тенденція ще зміцнилася. Тексти видаються так, якби призначалися для ужитку філологів і тільки; зовсім нічого не робиться для того, щоб улегшити користання з них як історичних джерел істориків. Нічого з того, що практикується при виданні історичних джерел – ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річових – нема тут»²¹.

Натомість сам М.Грушевський пропонував широкий підхід до джерела, розкриття його інформативного потенціалу в інтересах усього соціогуманітарного комплексу наук саме через систему довідкового апарату до видань.

¹⁹ Грушевський М. Архив скарбу коронного у Варшаві: Замітка археографічна // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.33–37.

²⁰ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів: До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії // Там само. – С.351–359.

²¹ Грушевський М. [Рец.] Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорской археографической комиссией. – Т.П: Ипатьевская летопись. Изд. второе. – Санкт-Петербург, 1908 // Записки НТШ. –Т.LXXXV. – Кн.5. – Л., 1908. – С.198.

Основною рисою М.Грушевського як джерелознавця, засвоєною ним від позитивістської історичної школи, стала ґрунтовна й усебічна критика історичних джерел. На це питання він звернув увагу ще у студентські роки, зазначивши, що лише така критика дозволяє «раціональним чином використовувати дані джерел», і віддавав першість у піднесенні джерелознавчої критики Л. фон Ранке²². У своїх працях він ставив проблему не стільки збирання якомога більшої кількості джерел, оцінювання значущості інформації, віддзеркаленої в конкретних їх видах, але найголовніше – їх змістової інтерпретації. Навіть в одній із найперших розвідок молодий фахівець зауважував доволі різко стосовно повноти та достовірності вміщеної у середньовічних писемних джерелах інформації, зокрема щодо здатності їх розкрити внутрішню мотивацію подій: «Перипетії подій у джерелах часто не мотивовані або мотивовані недостатньо, фальшиво»²³.

Зовнішня та внутрішня наукова критика джерел стала головним інструментом дослідника. Він не тільки не говорив про якусь перевагу актових матеріалів над іншими, але, навпаки, наполегливо підкреслював своє бачення їх неповноти, однобічності. Уже в передмові до першої власної археографічної публікації, присвяченої Барському староству, М.Грушевський спеціально підкреслював обмежене значення офіційних майнових актів, виданих центральною владою або місцевими урядниками. У таких документах не могла повністю віддзеркалитися реальна ситуація щодо землеволодіння на Барщині. Крім повноправних земельних пожалувань, підтверджених ними, існувала практика самовільного зайняття ґрунтів місцевим боярством-зем'янами, часом із давньою традицією, проте без формально-юридичного закріплення: «Наші джерела – офіційного походження, переважно королівські грамоти, а туземні землевласники здебільшого обходилися без урядової санкції, задовольняючись фактом володіння і лише за сприятливих обставин клопоталися про отримання “твердостей”, пам'ятуючи про можливість ревізій»²⁴.

Характерним для М.Грушевського було усвідомлення того факту, що інформація офіційних документів – аж ніяк не вичерпна та, наприклад, обсяги повинностей і прав непривілейованої барської шляхти за ними встановити складно:

«Тутешні грамоти з цього питання далеко не завжди дають задовільні відомості, і ми б дуже помилилися, якби схотіли дотримуватися в точності їх указівок стосовно повинностей, так як останні, крім грамот, визначалися місцевим звичаєм, практикою, на яку часто посилались і самі грамоти у висловах, як-от: *et alia servitia; onera quae tenentarii ferre ex antiquo consueverunt; more aliorum nobilium in districtu Varensi; servitia usitata; labores consuenti* і т.п. Вислови ці ясно вказують на існування норми повинностей, яка утворилася достеменно»²⁵.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.3.

²³ *Грушевський М.* Волынский вопрос: 1097–1102 // Киевская старина. – 1891. – Кн.4. – С.33.

²⁴ АЮЗР. – Ч.8. – Т.1. – С.69.

²⁵ Там же. – Т.2. – К., 1894. – С.106.

Так само критично М.Грушевський оцінював і сеймові документи – найвищі за значенням державні акти Польського королівства та Речі Посполитої. Підкреслюючи відсутність у наявних матеріалах Пйотрковського сейму 1552 р. (відомостях тогочасних хроністів, виданих сеймових щоденниках) інформації щодо зміни власника Барщини, а саме перехід цих земель із приватної власності королеви Бони під державну (королівську) юрисдикцію, дослідник зазначав, що вони «загалом не настільки докладні, щоб можна було на них покладатися»²⁶.

Актові джерела насамперед ставали предметом найприскіпливішого аналізу М.Грушевського. На прикладі ставлення його до грамот князя Лева Даниловича²⁷, що викликали недовіру істориків, О.Купчинський розкрив науково-критичний інструментарій фахівця:

«[...] при дослідженні грамот застосовує класичний історично-порівняльний дипломатичний метод оцінки документів, спираючись на відомий давньоруський дипломатичний метод, а заодно притягаючи візантійську, ватиканську і загальноєвропейську дипломатичну традицію. Його увага зосереджується на всьому комплексі внутрішніх ознак документів (про зовнішню мову не йде, бо, як вже згадувалось, усі грамоти з іменем Льва (Льва Даниловича) дійшли в копіях), а саме, на аналізі змісту, структурної будови та мови; [...] аналізуючи документи, не задовольняється вузьким вивченням їх текстів, смислового навантаження клаузул грамот, а всебічно досліджує їх, послідовно спирається на широкий історичний матеріал, що давало можливість увійти в контекст грамот, а водночас і епоху, в якій вони появились»²⁸.

Зважено-критично М.Грушевський ставився й до всіх інших видів джерел, за науковими критеріями визначаючи їх повноту, змістову вагу. Розглядаючи у т.2 «Історії України-Руси» перебіг боротьби за владу між синами Володимира Святого й, зокрема, обставини загибелі княжичів Бориса та Гліба, відомі виятково з агіографічної літератури, історик доволі різко зауважив щодо змістовного боку тогочасних матеріалів: «Пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті»²⁹. Ще менше поваги М.Грушевський висловлював стосовно інформації польських дотичних джерел, підкреслюючи наявність тут легендарних, неймовірних і навіть анекдотичних відомостей³⁰. Для початку XIII ст. М.Грушевський, навпаки, визнавав надзвичайну цінність відомостей хроніки Я.Длугоша, яка, на його думку, багата «цінними подробицями, зачерпнутими з якихось руських, для нас втрачених джерел»³¹. Певні невідповідності виявив

²⁶ Там же. – С.105.

²⁷ *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? // Записки НТШ. – Т.45. – Л., 1902. – С.2; *Його ж.* Ещё о грамотах кн. Льва Галицкого // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1904. – С.267–283.

²⁸ *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства... – С.139.

²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.2. – К., 1991. – С.8.

³⁰ Там само. – С.16.

³¹ Там само. – С.228 (прим.).

фахівець і у скандинавській сазі про Еймунда, яка стала іншим джерелом для відтворення ним історичних подій XI ст.

Історик прискіпливо оцінював інформацію літописних оповідань. Він був детально обізнаний із науковими висновками О.Шахматова щодо процесу розвитку давньоруського літописання, наявності пізніших вставок і редакцій у зводах, які дійшли до нас. Проте М.Грушевський провів значне самостійне дослідження текстів. Результатом стало виокремлення з літописних зводів цілком вірогідних свідчень і, навпаки, доведення недостовірності іншої інформації, що традиційно сприймалася некритично. Так, розглядаючи записи різних літописців про трагічні події 1097–1098 рр.: полонення й осліплення князя Василька відразу після Любецького з'їзду, похід на Київ об'єднаного війська на чолі з Володимиром Мономахом, М.Грушевський відзначав: «Все це оповідано дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Сьвятополка – рух безпосереднього почуття їх, на чолі їх Мономах – ідеальний патріот, що всіма комендує. Тільки все се зовсім розминається з дійсним характером і розвоєм подій»³². Критичні зауваження історик висловлював і щодо Галицько-Волинського літопису, зокрема ідеалізації його автором постаті князя Данила Романовича:

«В результаті, хоч факти маємо не перекручені, правдиві, але фігура Данила рисується значно ідеалізованою, і в сій ідеалізації перейшла вона і до пізнішої історичної традиції, аж до новіших часів. Авреоля, якою оповив його прихильний йому літописець, світить наоколо його особи і нині, по шістьох століттях, і новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більш об'єктивної оцінки»³³.

Підкреслимо, що сучасні дослідники цього літопису пропонують «вважати його не звичайним літописом, а зібранням великих і малих повістей, присвячених життєписам синів і онуків галицько-волинського князя Романа Мстиславича», не згадуючи при цьому фахову оцінку джерела, дану М.Грушевським³⁴.

Окрім руських, майбутній академік звернув увагу й на русько-литовські літописи, окреслюючи їх місце серед інших джерел як пам'ятки подвійного значення: «як історичні джерела, часом одинокі, для дуже важних моментів в історії Східної Європи, і як пам'ятки письменства й культурного життя дуже глухого, маловідомого періоду». Високо поцінуючи їх, історик водночас вносив свій науковий вердикт: «Найдавніша літопис русько-литовська є конгломератом осібних утворів, сполучених механічно і далеко менш прилаштованих до себе, ніж складові частини, наприклад, Найдавнішої руської літописі або Літописі Київської (XII в.)»³⁵.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.95.

³³ Там само. – Т.3. – К., 1993. – С.90–91.

³⁴ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К., 1993.

³⁵ Грушевський М. Похвала [великому] к[нязю] Витовту, кілька зауваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.30.

Історик неодноразово відзначав велику суб'єктивність літописних відомостей, їх залежність від поглядів авторів, упереджене ставлення до описуваних подій, особливо ж постатей князів, бояр, інших тогочасних адміністраторів, котрі мали суттєво впливали на творців наявних зводів. Така вагома особистісна складова літописів змушувала дослідника кожного разу перевіряти їх свідчення за іншими, визнаними ним більш вірогідними, джерелами.

Проблеми автентичності джерел перебували у центрі уваги М.Грушевського. Розмірковуючи щодо оригінальності перших грамот князів Коріатовичів XIV ст., виданих землевласникам Поділля, він позитивно вирішував проблему, використовуючи таку аргументацію:

«Не входячи в доведення автентичності грамот, зауважу лише, що вказівки їх з питань органів управління відрізняються надзвичайною вірогідністю, взаємно доповнюючи одна другу й узгоджуючись із старим устроєм Галицької Русі. Для XVI ст. ці форми управління були таким архаїзмом, що віднести їх на рахунок домислу фальсифікаторів навряд чи можливо»³⁶.

Поза увагою дослідника не залишилися і джерела церковного походження – від записів XVI ст. до збірників духовних віршів XIX ст. Так, М.Грушевський подав докладний опис Самбірської метрики XVI ст., що зберігалася у львівському Оссолінеумі. Із характеристики цього джерела випливає висновок, що записи Самбірського костелу розкривають механізм, спонукальні причини, час та обставини переходів із «руської віри» на «латинську»³⁷.

Основні джерела, використані М.Грушевським для написання перших томів «Історії України-Руси», були назагал традиційними для тогочасної історіографії. Основу їх становили літописи різних ізводів та редакцій, пам'ятки середньовічного права, місцевий актовий матеріал; візантійські, польські, угорські, чеські, німецькі хроніки, листування римських понтифіків, акти центрально- та східноєвропейських монархів, скандинавські саги, агіографічна й церковна література тощо. Проте обсяги їх залучення, підхід до них став не таким традиційним. Ідеться про всебічну наукову критику згаданих джерел та комплексне їх дослідження (текстологічне, дипломатичне, змістове), що у сукупності дозволяло не лише уточнювати перебіг і датування певних подій, але й докорінно змінювати їх. Прикладом може служити аналіз грамоти угорського та польського короля Людовика мешканцям Галичини, яку М.Грушевський, широко використовуючи внутрішню й зовнішню критику джерела, аргументовано датував 1371, а не 1376 рр., і вставив в інший фактичний контекст усупереч думці, висловленій у польській історіографії³⁸.

Доволі часто в «Історії України-Руси» можна знайти нарікання історика на «брак джерел»: їх недостатність або взагалі відсутність. Наприклад, говорячи про «вихідний момент утворення Галицько-Волинської держави»,

³⁶ АЮЗР. – Ч.8. – Т.2. – С.3 (прим.).

³⁷ Грушевський М. Метрика Самбірська: Подроблиці з історії відносин релігійних // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.6. – Л., 2004. – С.154–160.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – К., 1993. – С.448–450.

М.Грушевський заявляв: «Але сей – так інтересний з огляду на його подальші наслідки момент лишається дуже темним, з браком свійських (власних – *Г.П.*) джерел до сеї події»³⁹. Говорячи про події після 1290 р. на заході України, він зазначав: «З тим “кіммерійська пільма” спадає на історію галицько-волинських земель, бо якої-небудь української літописи з сих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які-небудь звістки про українські справи: політичне і суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко»⁴⁰.

Особливо «темні» періоди середньовічної історії М.Грушевський висвітлював за допомогою широкого кола найрізноманітніших джерел: нумізматичний матеріал, печатки, герби, речові пам'ятки (як-от святоюрський дзвін 1341 р.), навіть маргіналії рукописів. Печатка галицько-волинського князя Юрія Львовича, де той титулувався «королем Руським», надихнула історика на висновок: «Ся печатка Юрія (звісна нам з грамот його наступників, що тої печатки уживали), становить найраніший документальний слід західноєвропейських культурних впливів на княжій дворі, в княжій канцелярії Галицько-Волинської держави – впливів, задокументованих ще докладніше грамотами наступників Юрія»⁴¹.

М.Грушевський зробив ґрунтовний висновок стосовно специфіки віддзеркалення в писемних джерелах потрібної для історичного дослідження інформації. Він стверджував, що вихід зі ситуації, коли відомостей окремих видів джерел недостатньо, полягає у залученні найширшої джерельної бази, здійсненні комплексного аналізу всієї наявної інформації. Це, власне, і стало основним інструментарієм його творчої лабораторії. Тільки такий шлях може дозволити, на думку молодого М.Грушевського, досягти вагомих наукових результатів: «Тим не менше, порівнюючи і комбінуючи дані різноманітних категорій (джерел – *Г.П.*), можна прийти до більш або менш міцних висновків»⁴². У зрілий період творчості, наприклад у тексті «Історії України-Руси», можна знайти аналогічні твердження. Так, говорячи про брак джерел з історії утворення Галицько-Волинського князівства, історик заявляв: «Ми мусимо старатися самостійно розсвітити собі цей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізніших і раніших»⁴³. Більш конкретно й директивно це було поставлено у «Записці» щодо проблем збирання та вивчення джерел козацької доби від листопада 1905 р., обговореній на засіданні Археографічної комісії НТШ. М.Грушевський наголошував на підготовці корпусного видання цілісного комплексу джерел, відібраних за регіональною, хронологічною та тематичною ознаками з архівосховищ і приватних зібрань Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Києва, Чернігова, Харкова⁴⁴. Такий комплексно-системний підхід до опрацювання найповнішої джерельної бази козацьких часів мав,

³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.3. – С.2.

⁴⁰ Там само. – С.108.

⁴¹ Там само. – С.113.

⁴² АЮЗР. – Ч.8. – Т.1. – С.93.

⁴³ *Грушевський М.* Історія України-Руси // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.3. – С.2.

⁴⁴ *Грушевський М.* Записка, предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // *Хроніка НТШ.* – Ч.24. – Л., 1905. – С.18–21.

на думку львівського професора, остаточно розв'язати проблему браку джерел. І т.7 «Історії України-Руси», який відкривав «козацький цикл» його історичного нарративу, М.Грушевський накреслив такий шлях виходу зі ситуації критичного браку джерел з історії Східної України до середини XV ст.:

«Приходиться збирати найдрібніші звістки, випадкові подробиці на протязі кількох століть з цілого простору східноукраїнських земель від Хмельника до Путивля, від київського Полісся до чорноморського побережя, та доповнювати їх щедро виводами ретроспективними, з матеріалів пізніших – другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього життя»⁴⁵.

Аналіз способу використання джерел та їх інформації, застосований академіком, нашо вухує на думку, що той у процесі довголітньої роботи з історичними матеріалами склав власну систему визначення їх цінності. Вона будувалася за хронологічно-географічними й тематичними ознаками.

Історик віддавав перевагу джерелам і пам'яткам, максимально наближеним до описуваних подій у просторі й часі. У випадку розбіжностей між свідченнями він ставив на перше місце відомості сучасників і очевидців, а ще більше – учасників описуваних подій. Наприклад, порівнюючи інформацію про руський похід 1043 р. на Царгород, що містилася у хроніках М.Пселла та І.Скилиці, дослідник зазначав: «Псел, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описував її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скілиця, як і не був свідком, зістається в усякому разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в.»⁴⁶. Інша перевага хроніки І.Скилиці, на переконання фахівця, полягала в тому, що той описував усю кампанію, а не одну битву. Отже М.Грушевський поцінював джерела універсального характеру більше за вузькотематичні чи хронологічно пов'язані з певними подіями, які оповідали лише про один конкретний аспект минувшини.

Для висвітлення історії піднесення й розквіту Галицько-Волинського князівства М.Грушевський активно використовував відомості Галицького літопису, підкреслюючи водночас його необ'єктивне ставлення до князя Романа та його сина Данила. Із цих причин історик розширив коло своїх джерел за рахунок літописів, створених в інших регіонах. Наводячи інформацію Суздальського (Лаврентіївського) літопису про Романа Галицького та його загибель у Польщі 1205 р., він писав: «Се оповідання джерела сучасного, в сій часті взагалі багатого дуже докладними звістками про Україну й Галичину, варта повного нашого довіря». При цьому інформація згаданого літопису протиставлялася тогочасним і пізнішим польським джерелам⁴⁷.

Хронологічна й географічна віддаленість джерела від описаних подій ставала підставою для посилення критичного ставлення до поданих там

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси // Його жс. Твори у 50 т. – Т.7. – К., 1995. – С.3.

⁴⁶ Там само. – Т.2. – С.559.

⁴⁷ Там само. – Т.3. – С.15.

фактів. Так, розмірковуючи щодо достовірності відомостей і дати походу польського короля Казимира в 1340 р. на Русь, що містяться в одному з кодексів Малопольської хроніки («Хроніка Траски»), покладеному в основу твору Я.Длугоша, М.Грушевський зазначав:

«Кінцеві слова *Thrasca eciam fuit ibidem* звучить так, ніби ми маємо тут автобіографічну замітку автора-самовидця, але характер оповідання рішучо тому противиться: так загально не міг писати чоловік хоч трохи ближче з фактами ознайомлений. [...] Очевидно, оповідання писане пізніше і то з далеких переказів»⁴⁸.

Період професійного розквіту М.Грушевського як історика, археографа та джерелознавця припав на початок ХХ ст. Він характеризувався значним розширенням часових меж джерельних досліджень. На перший план у його зацікавленнях вийшли «козацькі документи», з опрацювання яких у 1905 р. було затверджено спеціальний археографічний проект.

Ставлення до джерел «козацької доби» з боку М.Грушевського заслуговує на окрему увагу. Для написання останніх (7–10-го) томів «Історії України-Руси» він використав джерельну базу, фактично створену ним та його учнями внаслідок тривалих археографічних експедицій по закордонних архівах і зібраннях документів, ретельного опрацювання вітчизняних архівосховищ. Сам М.Грушевський писав у передмові до т.7, який відкривав «козацький цикл»: «Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по часті автором, по часті іншими членами археографічної експедиції Наукового товариства імені Шевченка; частина його вийшла в VIII т. “Жерел”, частина цитована по рукописям, вийде в дальших томах “Жерел”»⁴⁹.

Такі джерела або не були ще відомі взагалі, або ж не введені в науковий обіг належним чином. Фактично ті томи перетворилися на повноцінні джерельні публікації, із мінімумом авторського коментування та максимальним цитуванням текстів документів, розлогими коментарями, джерельними додатками. На цій підставі О.Пріцак навіть закидав М.Грушевському втрату контролю: «М.Г. потопає в матеріалі. Він більше не володіє ним, а матеріал стає його паном»⁵⁰. Насправді ж таке трактування ставлення до джерел згаданої доби навряд чи справедливе. Історик намагався донести до читачів якомога більшу кількість нововиявлених матеріалів, поступаючись задля цього власним текстом. Але в тому проявився високий фах досконалого володіння отриманим матеріалом, адже М.Грушевський розповідав про події ХVІІ ст., такого знакового для України, вустами «свідків» – джерел різноманітного походження, їх розміщенням, компонованням, самою системою подачі.

Наукові зацікавлення М.Грушевського охопили все розмаїття джерельної бази історії України. З одного боку, вона сягала праісторії, з іншого – недавнього минулого. Так, фахівець залишив глибокий джерельний коментар до

⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.487.

⁴⁹ Там само. – Т.7. – С.Х.

⁵⁰ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1993. – С.LVІІІ.

збірки документів слідчої справи кирило-мефодіївських братчиків, опублікованої у книзі «Пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)». По суті це був перший науковий аналіз такого специфічного, складного для сприйняття й опрацювання виду джерел, як офіційні свідчення підсудних, документи репресивних органів загалом. Надаючи наукову характеристику опублікованих документів (переважно зізнань братчиків), М.Грушевський указував:

«Не вважаючи на своє офіційне, примусове походження, вони дуже вартні. Не перецінімо їх значення для зверхньої історії брацтва – бо тут арештовані старались можливо укрити свою організацію і, вигороджуючи товаришів, брали все на себе (так, напр., авторство “Закоу Божого” прийняли на себе аж три братчики – Костомаров, Гулак і Білозерський), інші знов – як Андрузький, фантазували, зшиваючи реальні речі з власними здогадами, а потім знов, помічаючи, що своїми зізнаннями підводять приятелів, хапалися заперечувати разом з своїми здогадами і без сумніву реальні факти. Все ж такі і для сеї зверхньої історії можна чимало вибрати звідси – тільки треба певного такту і обережності, щоб відділити безсумнівний фактичний матеріал від ріжних фікцій. Навіть у говоріннях Андрузького є чимало вірних здогадів і помічень. Досить правдиво написані признання Марковича, Навроцького і особливо – Білозерського. Навіть відлюдок Посяда все-таки дав дещо – до системи вербування членів брацтва»⁵¹.

М.Грушевський здійснив навіть ментальний аналіз змісту джерел, дуже художньо порівнявши їх з «вибухом феєричного фонтану», що розкривав «інтимні гадки, течії, плани, якими жив сучасний український інтелігент»⁵². Закликаючи розглядати судові зізнання не тільки й не стільки як офіційне джерело, а як повноцінний «людський документ», виявляючи ментальні підходи до свідчень, академік зробив значний крок у розкритті джерельного значення судово-слідчих документів, створених репресивними органами авторитарних і тоталітарних держав. Ця проблема дуже актуальна для сучасного джерелознавства, оскільки з останньої чверті ХХ ст. у науковий обіг уведено колосальний масив такої документації, народженої репресивними органами СРСР, Третього Райху, а також штазі та аналогічних структур держав «соціалістичного табору», латиноамериканськими авторитарними режимами тощо. Існує вже доволі значна вітчизняна історіографія з цієї проблеми. На жаль, автори таких досліджень не були обізнаними з ідеями, методологією дослідження вказаної категорії джерел, які сформулював М.Грушевський.

Ту надзвичайно важливу інформацію, котру надавали різноманітні джерела, академік порівнював із «м'ясом і кров'ю», що насичували «скелет» схематичних побудов в історичних дослідженнях. Так, говорячи про висвітлення сучасними йому фахівцями подій початку ХVІІ ст., М.Грушевський справедливо називав їх схематичними, однолінійними, неживими:

⁵¹ *Грушевський М.* Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва: Признання кирило-мефодіївців // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.8. – С.389–390.

⁵² Там само.

«Бракує сьому простолнійному, схематичному рисунку багатого запасу фарб, кольорів, світотіні, яка б заповнила сі сірі поля, надала цілому образу повного виразу, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би дозволив нам іти в кождім напрямі тодішнього, звичайного, буденного обиходу, орієнтуватися в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народного життя й відчувати його бите на кождім кроці. А без сього дослідник минушого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле життя»⁵³.

Наостанок слід наголосити, що інший «opus magnum» М.Грушевського – «Історія української літератури» – своїм народженням зобов'язана також джерелознавчому хисту академіка. Звичайно, у цій праці відбилися його власний досвід літературних вправ, багаторічне вивчення української літератури, але гору все ж таки, здається, узяв джерелознавець-історик. У передмові до т.1 він конкретно зазначав:

«Пристапивши до видавання великого курсу української історії, я давав в нім багато місця оглядові письменності і словесного мистецтва, так що по моему плану в рамцях сього історичного курсу мав поволі виростати і огляд історії української словесної творчості як першорядної соціальної функції і многовартного джерела для пізнання соціального і культурного життя»⁵⁴.

Про літературу як «суму писаних пам'яток» із долученням «літератури неписаної» йдеться також у першому розділі праці. Таку концепцію – розглядати всю українську літературу від прадавніх часів до початку XVII ст. з погляду віддзеркалення в ній соціального та культурного життя суспільства, як специфічне і спеціальне джерело історії України – було закладено у саму архітектоніку багатотомного комплексного дослідження.

Таким чином, пошук і критичний аналіз історичних джерел був для М.Грушевського стрижнем будь-якого наукового дослідження. У цьому сенсі він перебував у загальній позитивістській парадигмі усвідомлення історичного процесу. Водночас ставлення академіка до джерела було специфічним. В.Смолій, підкреслюючи загальне в позитивізмі – зосередження на дослідженні соціально-економічної історії, прагнення заглибитися у внутрішню сутність історичних подій та явищ, увести в науковий обіг і критично осмислити якомога більше історичних джерел, констатував, що сучасна історіографія лише наближається до вивчення складної проблеми «Грушевський і позитивізм». В.Смолій сформулював важливе дослідницьке завдання: «[...] найголовніше тут – показати спільне і особливе у загальнофілософській системі позитивізму та переломлення її через призму творчої лабораторії М.Грушевського»⁵⁵.

⁵³ *Грушевський М.* Господарство польського магната на Заднепров'ю перед Хмельниччиною // Там само. – С. 76.

⁵⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.1. – К., 1993. – С.37.

⁵⁵ *Смолій В.* М.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу на Україні кінця XIX – початку XX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.4. – К., 2001. – С.100–101.

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що ставлення академіка до джерела виходило далеко за межі, означені згаданим філософським напрямом, а також його продовженням.

Приділяючи свою увагу всьому широкому репертуару історичних джерел: писемних, речових, зображувальних, етнографічних, фольклорних тощо, він розробив власну систему їх оцінювання. На першому плані за своїм змістовим значенням стояли не офіційні акти, а описово-статистичні джерела, які через кількісні показники майна, худоби, орної землі, переліки повинностей, географічні назви, власні імена мешканців розкривали різноманітні аспекти соціально-політичного життя різних регіонів України. Для інших видів джерел визначальним ставали часова й регіональна наближеність до описаних подій. У тих непоодиноких випадках, коли відчувався суттєвий брак джерельної бази, дослідник намагався вирішити проблему шляхом залучення джерел ранішого чи пізнішого походження, іншої регіональної належності. Він прагнув використовувати їх комплексно, в усій сукупності, щоб прогаліни одного джерела можна було б компенсувати завдяки додатково залученій інформації інших джерел. У результаті такої наукової праці маємо нині не лише синтетичний нарис минувшини – М.Грушевський окреслив також найповнішу джерельну базу української історії від найдавніших часів до XIX ст., розкривши зміст і значення джерел кожного історичного періоду. Водночас у його творчій спадщині належно поціновано інформативний потенціал і значення джерел для інших соціогуманітарних наук, зокрема літературознавства, соціології, етнології тощо.

Considered M.Hrushevs'kyi achievements in the field of historical sources studies. Emphasized that the academic, despite the lack of generalizing works this direction, leaving considerable theoretical and methodological heritage in this area. M.Hrushevs'kyi the outlined relation to different types and kinds of sources, research scientist toolkit, the use of external and internal criticism of sources. It is concluded that the scientific development of humanity sciences, to which had joined M.Hrushevs'kyi, based primarily on extensive research sources and monuments that have survived from the past.

Keywords: *Hrushevs'kyi, source studies, archaeography, historical sources and monuments, "History of Ukraine-Rus".*

